

УДК 348.71:272“19-20”(470)(09)

Грахоцкі А. П.

**НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ПРАВАВОГА РЭГУЛЯВАННЯ ДЗЕЙНАСЦІ
РЫМСКА-КАТАЛІЦКАГА КАСЦЁЛА Ў РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ Ў XIX СТ****LEGAL CONTROL'S SOME ASPECTS OF CATHOLIC CHURCH ACTIVITY
IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY**

На падставе аналізу расійскага заканадаўства XIX ст. у артыкуле вызначаецца правы статус рымска-каталіцкага касцёла ў Расійскай імперыі, разглядаецца яго адміністрацыйная структура, вызначаюцца правы і абавязкі каталіцкага духавенства.

On basis of Russian legislation in the XIX century in this article determined legal status of Catholic Church in the Russian empire is spiking about her administrative structure, determined rights and obligations Catholic priesthood.

У кантэксте пабудовы ў Беларусі сучаснай грамадзянскай супольнасці надзвычай актуальнымі з'яўляюцца пытанні міжканфесійных узаемаадносін, дачыненняў паміж дзяржаўнай уладай і рэлігійнымі аб'яднаннямі. Таму зварот даследчыкаў да вывучэння гістарычнага вопыту, звязанага з прававым рэгуляваннем дзейнасці рэлігійных канфесій у Расійскай імперыі, павінен садзейнічаць ліквідацыі праблем і калізій у сучасным заканадаўстве аб свабодзе сумлення.

Вывучэнне навуковай літаратуры па тэме даследавання сведчыць аб недастатковай распрацаванасці гэтай праблематыкі. У расійскай дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі пытанні, звязаныя з дзейнасцю рымска-каталіцкага касцёла ў Расійскай імперыі, былі істотна палітызаваны. Каталіцкі касцёл традыцыйна разглядаўся даследчыкамі як вораг расійскай дзяржаўнасці і праваслаўя. З гэтых пазіцый напісаныя працы Д.В. Цвятаева, Д.А. Талстога, Г.Я. Кіпрыяновіча і інш. [1]. У савецкай гістарыяграфіі, якая абапіралася на атэістычныя пазіцыі бальшавіцкай улады, праблемы царкоўнай гісторыі не атрымалі належнага разгляду. Аднак некаторыя аспекты развіцця каталіцызму ў Расіі і ўзаемаадносін Ватыкана з царскім урадам былі адлюстраваныя ў працах М.М. Шэймана [2]. Вывучэнне канфесійнай гісторыі істотна актывізавалася ў работах сучасных расійскіх і беларускіх даследчыкаў. Дзейнасці рымска-каталіцкага касцёла ў Расіі прысвечаныя працы В. Задворнага, А. Юдзіна, С. Галаванова, А. Ціханова, В. Ліцэнбергер і інш. [3]. Пытанні прававога рэгулявання дзейнасці рымска-каталіцкага касцёла ў Расійскай імперыі і канфесійнай урадавай палітыкі закранаюцца ў працах беларускіх гісторыкаў А.Ф. Смалянчука, В.В. Яноўскай, А.І. Ганчара [4]. Значная ўвага праблемам каталіцызму ў Расійскай Імперыі традыцыйна надаецца ў даследаваннях польскіх навукоўцаў [5].

У нашым артыкуле разглядаюцца толькі некаторыя аспекты прававога рэгулявання дзейнасці рымска-каталіцкага касцёла ў Расійскай імперыі ў XIX ст. Перш за ўсё, аўтар ставіць за мэту на падставе аналізу расійскага заканадаўства

вызначыць прававы статус рымска-каталіцкай царквы, разгледзець яе адміністрацыйную структуру, вызначыць правы і абавязкі каталіцкага духавенства.

Юрыдычнае афармленне статуса рымска-каталіцкага касцёла ў Расійскай імперыі пачалося адразу пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай. Справа ў тым, што да падзелаў Рэчы Паспалітай колькасць каталіцкага насельніцтва ў Расіі была неістотнай. Аднак за перыяд з 1772 па 1815 гг. колькасць католікаў склала прыкладна 10% ад агульнай колькасці насельніцтва Расійскай імперыі [6, с. 109]. Гэта прымусіла царскія ўлады ў тэрміновым парадку распачаць інтэграцыю рымска-каталіцкага касцёла ў агульнарасійскую прававую прастору. З часоў пераўтварэнняў Пятра I у расійскім заканадаўстве трывала замацаваўся прынцып вяршыніства дзяржавы над царквой. Пасля ліквідацыі ў 1700 г. патрыярштва і ўсталявання дзяржаўнага кантролю над царквой у форме сінадальнага кіравання Руская Праваслаўная царква павінна была зліцца з дзяржаўным апаратам [7, с. 153]. Пасля доўгага падпарадкавання праваслаўнай царквы дзяржаве падштурхоўваў расійскія ўлады да распаўсюджвання гэтага вопыту і на іншыя канфесіі.

Гэтак, у 1773 г. Кацярына II без узгаднення з Рымскім Прастолам утварыла на новадалучаных землях Беларускаю каталіцкую епархію з цэнтрам у Магілёве. Магілёўскаму епіскапу С. Сестранцэвічу імператрыца загадала ў справах, якія датычацца кіравання епархіяй, манастырамі і прыходамі, лічыць вярхоўнай інстанцыяй не Рым, а Юстыц-калегію [8, с. 23]. Яшчэ 14 снежня 1772 г. выйшаў указ Кацярыны II, які забараняў абнародаванне папскіх бул і “прадпісанняў замежных духоўных улад” на тэрыторыі Беларускай епархіі без папярэдняга разгляду беларускага генерал-губернатара і дазволу імператрыцы [9, с. 4]. З гэтага часу ніхто з рымска-каталіцкіх духоўных і веруючых імперыі не мог уваходзіць у непасрэдныя зносіны з Святым Прастолам.

Паводле ўказа Аляксандра I ад 13 лістапада 1801 г. для кіравання Каталіцкім касцёлам у Расійскай імперыі была створана Рымска-каталіцкая Духоўная калегія ў г. Санкт-Пецярбургу. Калегіі надаваліся шырокія паўнамоцтвы: прызначаць духоўныя чыны на пасады, распараджацца духоўнымі капіталамі. Пры вырашэнні пытанняў пра скасаванне шлюбу, некаторых іншых судовых спраў калегія з’яўлялася апошняй інстанцыяй [10, с. 36]. У склад Калегіі ўваходзілі архіепіскап, епіскапы, прэлаты і канонікі па адным прадстаўніку ад кожнай рымска-каталіцкай епархіі. Фармальна Калегію ўзначальваў Магілёўскі мітрапаліт, аднак фактычную ролю кіраўніка ўстановы выконваў свецкі пракурор, які знаходзіўся ў непасрэднай залежнасці ад цэнтральнай улады. Існаванне такой установы не адпавядала рымска-кананічнаму праву і не мела аналагаў у свеце. Рымская курыя неаднаразова выступала супраць такой структурнай адзінкі. Калегія знаходзілася ў пастаянным канфлікце з Рымам [8, с. 28]. І толькі ў 1875 г., у выніку перамоваў паміж Рымскай курыяй і расійскім урадам, Папа прызнаў Духоўную калегію, але толькі як установу, якая кіруе адміністрацыйна-гаспадарчымі справамі [10, с. 36].

Заканадаўчым актам, які кардынальна паўплываў на становішча Рымска-каталіцкага касцёла ў Расійскай Імперыі, быў указ цара ад 25 ліпеня 1810 г., згодна з якім было створана, Галоўнае ўпраўленне духоўных спраў замежных веравызнанняў. У 1817 г. гэтая ўстанова была ўключана ў склад Міністэрства духоўных спраў і народнай асветы, а ў 1832 г. яна далучылася да Міністэрства

ўнутранных спраў пад назвай Дэпартамент духоўных спраў замежных веравызнанняў. Гэты Дэпартамент стаўся цэнтральнай дзяржаўнай установай, якая загадвала справамі замежных веравызнанняў на тэрыторыі Расійскай імперыі. Дэпартаменту была падначалена, і Рымска-каталіцкая Духоўная калегія. Першае з трох аддзяленняў Дэпартаменту кіравала справамі рымска-каталіцкага і грэка-уніяцкага веравызнання. У функцыі першага аддзялення ўваходзіла кіраванне сувязямі расійскіх каталікоў з Рымскай курыяй, зацвярджэнне свяшчэннаслужыцеляў на духоўныя пасады, вядзенне статыстыкі цэркваў і прыхаджан, дазвол на адкрыццё рэлігійных таварыстваў [11, с. 85-86].

З 1832 г. прававое становішча Рымска-каталіцкай царквы рэгламентавалася Зводам законаў Расійскай імперыі. У адпаведнасці са Зводам законаў усе веравызнанні падзяляліся на 3 групы: 1) “первенствующее и господствующее” – праваслаўе; 2) “терпимые” – “замежныя” хрысціянскія веравызнанні, г.зн. каталіцызм, лютэранства, іншыя плыні пратэстантызму, а таксама іслам, будызм-ламаізм, іудаізм, язычніцтва; 3) “гонимые” – стараверства і секты, што ўзніклі на глебе праваслаўя [11, с. 86]. Ранжыраванне рэлігій у змесце Звода законаў адразу паказвала на тое, што канфесіі ў Расійскай імперыі мелі адна перад адной юрыдычна замацаваныя перавагі.

Гэтак, у адпаведнасці з асноўнымі законамі Расіі толькі “... одна господствующая Православная Церковь имеет право убеждать последователей иных Христианских исповеданий и иноверцев к принятию ея учения о вере. Духовные же и светские лица прочих христианских исповеданий (у том ліку і рымска-каталіцкага – А.Г.) и иноверцы стражайше обязаны не прикасаться к убеждению совести не принадлежащих к их религии” [12, ст. 4]. Больш за тое, “... если исповедующие иную веру пожелают присоединиться к вере православной, никто ни под каким видом не должен препятствовать им в исполнении сего желания” [12, ст. 5]. Такім чынам, рымска-каталіцкая царква ў Расійскай імперыі на заканадаўчым узроўні была пазбаўлена магчымасці займацца місіянерскай дзейнасцю.

У той жа час, іншаслаўнае духавенства мела шэраг пераваг у параўнанні з іншавернымі (нехрысціянскімі) служыцелямі культу. Артыкул 404 “Законов о состояниях” вызначаў, што толькі хрысціянскае духавенства ў Расійскай імперыі складае асобнае саслоўе [13]. Згодна з законам рымска-каталіцкае духавенства, як і духоўныя асобы праваслаўнага і пратэстанцкіх веравызнанняў, карысталася свабодай ад воінскай павіннасці і льготным падаткаабкладаннем, вызвалалася ад цялесных пакаранняў, мела права на ўзнагароджванне медалямі і нагруднымі крыжамі “за усердную службу”. Усё рымска-каталіцкае духавенства атрымлівала жалаванне з дзяржаўнага казначэйства і з сум спецыяльнага капіталу, які знаходзіўся ў загаданні Містэрства ўнутранных спраў [13]. Адным словам, расійскія ўлады разглядалі каталіцкае духавенства як дзяржаўных служачых.

Далейшае замацаванне прававога становішча Рымскага-каталіцкага касцёла ў Расійскай імперыі адбылося ў “Своде учреждений и уставов Управления Духовных Дел иностранных исповеданий христианских и иноверных”. Кніга першая гэтага статута называлася “О управлении духовных дел христиан римско-католического и армяно-католического исповедания” [12]. Дадзены дакумент быў прыняты ў 1857 годзе, новая яго рэдакцыя выйшла ў 1896 г. Статут вызначаў парадак прызначэння асоб на духоўныя пасады, фарміравання і кампетэнцыю Рымска-каталіцкай Духоўнай калегіі, епархіяльных кансісторый,

капітулаў; пералічваў правы і абавязкі мітрапаліта, епіскапаў, прыхадскога і манастырскога духавенства; падаваў парадак кіравання маёмасцю рымска-каталіцкіх духоўных устаноў.

У Статуце замацоўвалася наяўнасць 12 рымска-каталіцкіх епархій, у тым ліку і дзвюх архіепархій (Магілёўскай і Варшаўскай), у Расійскай імперыі. У артыкуле 17 спецыяльна адзначалася, што ўсе падданыя Расійскай дзяржавы рымска-каталіцкага веравызнання маюць права зносінаў з Рымскай курыяй толькі праз пасрэдніцтва Міністэрства ўнутраных спраў. Далей у артыкуле гаварылася: "... вообще никакие исходящие от папского управления акты не могут быть приводимы в действие в Империи... без Высочайшего... разрешения, испрашиваемого министром внутренних дел, по предварительному удостоверению, что сие акты не заключают в себе ничего противного государственному постановлению и священным правам Верховной Самодержавной Власти".

У артыкуле 30 адзначалася, што архіепіскапы, епархіяльныя епіскапы і епіскапы-суфраганы прызначаліся на пасаду непасрэдна імператарам пасля папярэдняга ўзгаднення кандыдатуры з Рымскім Папам. Асобы, прызначаныя на гэтыя духоўныя пасады, былі абавязаны прысягнуць на вернасць імператару і наследніку прастола і толькі затым Папу Рымскаму [12, ст. 31]. Істотныя новаўвядзенні, у параўнанні з рымска-кананічнымі правіламі, Статут уводзіў у парадак фарміравання епархіяльных кансісторый. Паводле кананічнага права, кансісторыя – гэта канцылярыя епіскапа, правы і абавязкі якой вызначаў непасрэдна епіскап. Аднак згодна з Статутам у склад духоўнай кансісторыі былі ўведзеныя свецкія чыны, - сакратар, столаначальнік, архіварыус, - якія мелі статус дзяржаўных служачых. Сакратар прызначаўся непасрэдна міністрам унутраных спраў, а астатнія чыноўнікі канцылярыі кансісторыі зацвярджаліся епіскапам па прапанове сакратара [12, ст. 35-37]. Рымская курыя неаднаразова выказвалася супраць наяўнасці гэтых асоб, разглядаючы гэта як абмежаванне правоў епіскапа [с. 42].

У залежнасць ад урада ставілася і прызначэнне прыходскіх святароў. Для прызначэння свяшчэнніка ў парафію епіскап павінен быў атрымаць згоду ўрада [12, ст. 42]. Артыкул 54 Статута вызначаў, што толькі расійскія падданыя могуць быць прызначаны, на духоўныя пасады. Замежныя ж асобы рымска-каталіцкага веравызнання прызначаліся на духоўныя пасады ў імперыі, уступалі ў манастыры толькі з дазволу епархіяльнага начальства і Міністэрства ўнутраных спраў. Перад уступленнем на пасаду замежныя грамадзяне абавязваліся прыняць прысягу на вернасць імператару.

На рымска-каталіцкае святарства ўскладаўся шэраг адміністрацыйных абавязкаў. Яны павінны былі весці запісы актаў грамадзянскага стану згодна з цывільным заканадаўствам імперыі, удзельнічаць у ідэалагічным і духоўным выхаванні насельніцтва каталіцкага веравызнання [12, ст. 80]. Да абавязкаў прыходскага святара належала чытанне ў касцёле, пасля сканчэння службы, царскіх маніфестаў і ўказаў, якія выдаваліся са словамі: "объявляется всенародно", а таксама і тыя пастановы грамадзянскіх улад, якія падлягалі абнародаванню (артыкул 81).

Царкоўны статут на заканадаўчым узроўні ўводзіў абмежаванні на перамяшчэнне каталіцкага духавенства ў межах Расійскай імперыі. У артыкуле 97 адзначалася: "Никто из принадлежащих к римско-католическому духовенству не

может отлучиться из мест пребывания своего или службы без вида от надлежащего своего начальства; паспорта для дальних отлучек выдаются губернаторами по требованию епархиальных начальников во все губернии". Гэтак, для наведвання іншай епархіі каталіцкі епіскап павінен быў атрымаць дазвол міністра ўнутраных спраў. Апошні меў права выдаваць епіскапам, членам Духоўнай калегіі і членам кансісторый водпуск да 4 месяцаў без захавання жалавання.

Расійскі ўрад увёў строгі кантроль і за маёмасцю Рымска-каталіцкай царквы. Рымска-каталіцкія манастыры не маглі набываць нерухомую маёмасць без дазволу імператара. Набыццё нерухомай маёмасці для касцёлаў на суму да 5 тыс. рублёў адбывалася з дазволу міністра ўнутраных спраў, а звыш адзначанай сумы – толькі з дазволу цара [12, ст. 113].

Жорсткай рэгламентацыі падлягаў працэс пабудовы і рамонту рымска-каталіцкіх храмаў. Згодна з артыкулам 124 Царкоўнага статута на тэрыторыі імперыі рымска-каталіцкія прыходы маглі стварацца толькі ў сувязі з рэзкім павелічэннем каталіцкага насельніцтва, "обширностью" існуючых прыходаў і "трудностью сообщения". Адзін царкоўны прыход, які мае аднаго святара, павінен быў складацца не менш як са ста двароў прыхажан. Для атрымання дазволу на пабудову новага каталіцкага касцёла ініцыятары (асобы ці таварыствы) павінны былі звярнуцца з прашэннем да мясцовага губернскага начальства. Губернскае кіраўніцтва, пасля зносін з адпаведным епархіяльным начальствам праваслаўнага (!) і каталіцкага веравызнання, павінна было ўпэўніцца ў адсутнасці перашкод для дазволу на пабудову, і затым перадаць звесткі са сваім заключэннем Міністэрству ўнутраных спраў для канчатковага рашэння.

Пад кантролем расійскіх уладаў знаходзілася і рымска-каталіцкая літаратура, казанні ксяндзоў. Да абавязкаў епархіяльнага начальства належаў папярэдні разгляд духоўных кніг і прызначэнне цензараў для рукапісных казанняў. У артыкуле 59 Статута гаварылася: "Лицам римско-католического духовенства строго запрещается в своих поучениях, произносимых в церквях, касаться предметов политических, даже и в общих выражениях, или издавать сочинения о делах политических и особенно об относящихся до внутреннего государственного правления".

Спецыяльная частка Звода законаў была прысвечана, крмінальна-прававым нормам. У 1845 г. выйшаў першы крмінальны кодэкс Расіі – "Уложение о наказаниях уголовных и исправительных". У сістэме злачынстваў на першым месцы ў кодэксе знаходзіліся менавіта злачынствы супраць рэлігіі і царквы. Гэты заканадаўчы акт гарантаваў ахову інтарэсаў не толькі Рускай Праваслаўнай царквы, але і іншых хрысціянскіх канфесій. У главе 1 "Уложения", якая прадугледжвала пакаранні за "богохульство и порицание веры", сустракаюцца наступныя саставы злачынстваў: "порицание Христианской веры или церкви Православной", "недонесение о порицании христианского закона вообще", "богохуление Христианской веры или церкви Православной в печатных или письменных сочинениях"; "кошунство, неуважение к правилам или обрядам церкви Православной или вообще Христианства" [15, с. 83-86].

Глава 2 гэтага закона "Об отступления от веры и других постановлений церкви" прадугледжвала крмінальную адказнасць за "... совращение кого-либо от Христианской веры православной или другого исповедания в веру магометан, еврейскую или иную нехристианскую". Гэтае злачынства каралася бізуном,

накладаннем кляйма, пазбаўленнем усіх правоў стану, ссылай на катаргу тэрмінам ад 8 да 10 год, а з выкарыстаннем падчас спакушэння гвалту тэрмін ссылкі павялічваўся да 15 год. У той жа час, усталёўвалася не менш жорсткае пакаранне і за спакушэнне з праваслаўя ў іншае хрысціянскае веравызнанне. Гэтак, рымска-каталіцкі святар мог быць прыцягнуты да крымінальнай адказнасці за ажыццяўленне сваёй духоўнай дзейнасці сярод праваслаўных. Закон прадугледжваў наступныя саставы: “савраццение в своё исповедание в проповедях”, “допущение к исповеди, причащению, исправление других духовных треб для православных”, “преподавание катехизиса малолетним” [15, с. 86-91].

Такім чынам, пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай, калі адбыўся значны прырост колькасці каталіцкага насельніцтва імперыі, перад расійскімі ўладамі паўстала неабходнасць забеспячэння палітычнай лаяльнасці і падкантрольнасці Рымска-каталіцкага касцёла і яго вернікаў самадзяржаўю. У сувязі з гэтым, з часоў Кацярыны II расійскія ўлады распачынаюць распрацоўку прававой базы, якая павінна была рэгламентаваць дзейнасць Рымска-каталіцкага касцёла ў Расійскай імперыі. На заканадаўчым узроўні былі забаронены, прамыя зносіны рымска-каталіцкага духавенства з Рымам, не дазвалялася выкананне папскіх указаў без ухвалення расійскіх улад, вышэйшыя каталіцкія іерархі прызначаліся непасрэдна імператарам, для кіравання справамі Рымска-каталіцкай царквы ў імперыі была створана, некананічная ўстанова – Духоўная калегія, якая не мела аналагаў у свеце. Рымска-каталіцкаму касцёлу забаранялася ажыццяўленне місіянерскай дзейнасці. Жорсткаму кантролю і рэгламентацыі падлягала дзейнасць рымска-каталіцкага духавенства. Пад кантролем улад знаходзіўся працэс пабудовы і рамонту рымска-каталіцкіх храмаў. У той жа час, як “цярпімае” веравызнанне, Рымска-каталіцкі касцёл меў шэраг пераваг у параўнанні з нехрысціянскімі канфесіямі: каталіцкая царква знаходзілася пад абаронай расійскага крымінальнага права, каталіцкае духавенства, разам з праваслаўным і пратэстанцкім, утварала асобнае саслоўе, якое мела шэраг ільгот і прывілегій.

1. Цветаев, Д.В. Положение иноверия в России: историческое обозрение / Д.В. Цветаев. – Варшава, 1904; Киприанович, Г.Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до начала нашего времени / Г.Я. Киприанович. – Вильно, 1895. – 296 с.

2. Шейнман, М.М. Ватикан и католицизм в конце XIX – начале XX в. / М.М. Шейнман. – М.: АН СССР, 1958. – 465 с.; Шейнман, М.М. ватикан і польскі вайскас ў канцы XIX – пачатку XX в. / М.М. Шейнман // Вайскасы преедольнення релігійных перажыткаў у СССР; отв. ред. Н.П. Красніков. – Москва-Ленінград: Наука, 1966. – С. 241-260.

3. Голованов, С. Католичество и Россия (исторический очерк) / С. Голованов. – СПб, 1998. – 85 с.; Задворный, В. История Католической Церкви в России / В. Задворный, А Юдин. – М.: изд. кол. теол. им. св. Ф. Аквинского, 1995. – 32 с.; Тихонов, А.К. Власть и католическое население России в XVIII – XIX веках / Тихонов А.К. // Вайскасы історыі. – 2004. - № 3. – С. 140-146.

4. Смалянчук, А.Ф. Паміж краевасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864-1917 г. / А. Смалянчук. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 322 с.

5. Gach, P.P. Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska. 1773 – 1914 / P.P. Gach. – Lublin: KUL, 1984. – 254 s.; Jabłońska-Deptuła, E. Katolicyzm łaciński w Imperium Rosyjskim w XIX wieku / E. Jabłońska-Deptuła // *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI – XX w.)*; pod red. J. Bardacha. – Warszawa, 1997. S. 270-276; Kumor, B. Kościół i katolicy w cesarstwie rosyjskim. Odrodzenie Kościoła Katolickiego w ZSSR / B. Kumor. – Lublin: KUL, 1980. – 376 s.
6. Каппелер, А. Россия – многонациональная империя: Возникновение, история, распад / А. Каппелер. – М.: “Традиция – Прогресс – Традиция”, 2000. – 344 с.
7. Бендин, А.Ю. Вероисповедная система Российской империи (конец XIX – нач. XX в.) / А.Ю. Бендин // VII Международные Кирилло-Мефодиевские чтения посвящённые Дням славянской письменности и культуры (Минск, 22 – 24 мая 2001 г.): в 2 ч. / Редкол.: А.Ю. Бендин [и др.]. – Минск, 2002. – Ч.1, кн. 1. – С. 153-171.
8. Католическая церковь накануне революции 1917 года: сборник документов / сост. и отв. ред. М. Радван. – Люблин: науч. Общ-во Католич. ун-та в Люблине, 2003. – 673 с.
9. Толстой, Д.А. Римский католицизм в России. Историческое исследование: в 2 т. / Д.А. Толстой. – СПб, 1876. – Т. 2. – 538 с.
10. Яноўская, В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі ў 1863-1914 гг. / В.В. Яноўская. – Мінск: БДУ, 2002. – 199 с.
11. Лиценбергер, О.А. Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение / О.А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия гос. Службы, 2001. – 384 с.
12. Свод законов Российской Империи. Уставы дуовных дел иностранных исповеданий. – СПб, 1896 – Т. 11, ч. 1.
13. Свод законов Российской Империи. Законы о состояниях. – СПб, 1899. – Т. IX, ч. 1.
14. Ганчар, А.И. Римско-католический костёл в Беларуси (1864 – 1905 г.) / А.И. Ганчар. – Гродно: ГГАУ, 2008. – 276 с.
15. Законы о вере и веротерпимости с приложением свода разъяснений по кассационным решениям сената / Сост. Я.А. Канторович. – СПб, 1899. – 289 с.